

SAMARQAND SHAHRINING TOPONIMIKASI VA AHOLISINING IJTIMOIIY HAYOTI

Mamanov Mehridin

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti Tarix fakulteti

“Samarqand tamadduni” kafedrası magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Samarqand shahrining toponimikasi va aholisining ijtimoiy hayotidagi o‘rni haqida ba’ tafsil ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Zarafshon vohasi, Buxoro amirligi, Eron shoxi Nodirshox, Abu Takhirxoja “Samariya” asari, Xitoy va SHarqiy Turkiston, Hindiston, Xorazm va Buxoro, Eron, Kaspiybo‘yi yerlari, Rossiya, T.Saidqulov.*

ANNOTATION

This article provides detailed information about the toponymy of the city of Samarkand and its role in the social life of its inhabitants.

Key words: *Zarafshan Oasis, Bukhara Emirate, Iran’s Horn of Nadirshakh, Abu Takhirkhoja’s work "Samaria", China and Eastern Turkestan, India, Khorezm and Bukhara, Iran, Caspian lands, Russia, T. Saidkulov.*

Zarafshon vohasida joylashgan Samarqand viloyati Buxoro amirligining asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri hisoblangan. Bu viloyat o‘zining ajoyib tabiati, xosildor erlari va go‘zal bog‘lari bilan amirlikning boshqa hududlariga nisbatan alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Samarqandning o‘ziga xos siyosiy mavqei, boy iqtisodiy markaz sifatida ko‘zga tashlanib turishi, turli davrlarda taxt tepasiga kelgan sulola vaqillarining nazaridan chetda qolmagan. Jumladan, XVIII asr o‘rtalariga kelib, Buxoro xonligi mang‘it urug‘idan bo‘lgan sulola vakillarining qo‘liga o‘tgach, Samarqand viloyati ham amirlik tarkibiga kiritilgan. Buning uchun, sulola vakillari tomonidan harbiy yurishlar amalga oshirilib turilgan. SHuning uchun ham viloyat va ayniqsa Samarqand shahri turli davrlarda harbiy istilolar va yurishlarning ob‘ekti bo‘lib kelgan. Bu esa o‘z o‘rnida strategik va geografik nuqtai-nazardan qulay va tabiiy boy bo‘lgan hududda doimo iqtisodiy va madaniy yuksalish jarayonlari davom etib kelsada, mazkur harbiy yurishlar natijasida xalq mehnati natijasida erishilgan madaniy va iqtisodiy yutuqlar vayronagarchiliklar natijasida barbod qilingan. Biroq, yana barqarorlik davrlarida iqtisodiy va madaniy taraqqiyot o‘z yo‘lida rivojlanishda davom

etgan. Xususan, XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmi O‘rta Osiyo xalqlarining hayotida yangi davr bo‘lgan. Bu davrda O‘rta Osiyo xonliklari Eron shoxi Nodirshoxning vafotidan so‘ng (1747) o‘z mustaqilliklarini qo‘lga kiritib, uzoq vaqt davom etgan inqiroz davridan keyin iqtisodiyot va madaniyatni tiklay boshlaganlar. Uch xonlikda siyosiy jipslik va markaziy xokimiyatning nisbatan mustahkamlanishi natijasida o‘zaro urushlarga barxam berildi. Bu davrdagi Buxoro amirligi hayotida Samarqand shahrining ahamiyati katta edi. XIX asr boshiga kelib esa Samarqand yirik shahar qiyofasiga ega bo‘lgan. Ingliz ayg‘oqchisi Mir Izzatullaning guvohlik berishicha Samarqand kundan-kun rivojlanib borayotgan edi. Shaharning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishiga uning qulay geografik joylashuvi sabab bo‘lgan. Shahar Zarafshon daryosining janubida joylashgan bo‘lib, shimol, sharq va janubdan baland tog‘lar bilan o‘ralgan hamda g‘arbdan unga keng ekin maydonlari tutashgan edi. Undan tashqari, shaharning joylashuvi shimoli-sharqdan Xitoy va Sharqiy Turkistondan, janubi-sharqdan Hindistondan, g‘arb tomondan Xorazm va Buxoro orqali keluvchi Eron, Kaspiybo‘yi erlaridan, shimoldan esa Rossiya erlaridan keluvchi savdo karvonlari uchun qulay tutashish joyi bo‘lgan. Mana shu jihatlarda shahardagi savdo ishlarini rivojiga o‘z ta‘sirini o‘tkazgan.

Manbalarda shahar ta‘rifiga ko‘p ma‘lumotlar keltirilgan. Misol uchun, Bobur o‘z asarida Samarqand va uning atrofidagi tabiatga ta‘rif berar ekan “Misr va Suriyani ko‘rgan sayyohlar bundan boshqa sog‘lom joyni ko‘rsata olmaydilar”, degan. N.V.Ханыков esa Samarqand va uning atroflari “uch ariq suvi bilan sug‘orilganligini”, ta‘kidlaydi. SHahardan atrofiga daraxtlar ekilgan asosiy ariq o‘tgan. Bu ariq kichik ariqlarga ajralib xonadonlarga suv etkazib berib, bog‘ va tomorqalarni sug‘organ. Namlikning ko‘pligi Samarqand havosini toza va bahavo qilgan. SHuning uchun samarqandliklar ancha sog‘lom bo‘lganlar. Ularning yuzlari toza va buylari uzun bo‘lgan[1].

Abu Toxirxoja “Samariya” asarida shahar iqlimining ajoyib va mu‘tadil ekani, shuning uchun uni “firdavsi monand” – jannat misoli deb atashini yozgan. YOzda Samarqand nisbatan issiq va sovuqlari mu‘tadil ekani, har tomondan esuvchi mayin shamollar va havo, kayfiyatni ko‘tarishi, ruxiy sokinlikni ta‘minlashi haqida yozadi [2].

XIX asr boshida Samarqand tomonidan egallagan hudud kengayib borgan. N.V.Ханыковning ma‘lumot berishicha “shahar aylanasi 13 vyorstga[3], uning kvadrat yuzasi 2280000 sajenga[4] yoki 2533,31 tanobga teng bo‘lib, Buxoro tomonidan egallangan hududdan 500 tanobga katta” [5], deb ma‘lumot beradi. YA‘ni, mazkur davr shaharning kengayishi va urbanizatsiya jarayonini jadallashib borayotgan edi.

O‘rta asrlar shaharlari kabi Samarqand ham mudofaa devorlari bilan o‘ralgan

bo'lib, shinaklari, minoralari bo'lgan. SHahar devorlari ruslar bosqini davrida buzib tashlanib, Suzangaron mahallasi qismida uning ayrim qoldiqlari ko'zatiladi [6].

Bir so'z bilan aytganda, qadimdan O'rta Osiyoning yirik shaharlardan biri bo'lgan Samarqand XIX asr birinchi yarmida nafaqat Buxoro amirligi, balki O'rta Osiyoning yirik savdo va madaniy markazi sifatidagi mavqega ega bo'lgan shahar edi.

Bu shaharda kechgan qizg'in iqtisodiy va siyosiy jarayonlar o'z o'rnida ijtimoiy jarayonlarni murakkabligiga sabab bo'lish bilan birgalikda madaniy jarayonlarni xilma-xilligi va rang-barang bo'lishiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan.

Samarqand shahrining XIX asrdagi mavqeiga ta'rif berar ekanmiz T.S.Saidqulovning "shahar xonlik (amirlik) ning bosh shahri hisoblangan" [7] degan ta'kidini va rus muallifi F.Nazarovning "birinchidan, tarixiy va diniy sabablar oqibatida, ikkinchidan, mamlakatdagi aholisi eng zich, boy viloyat markaziy shahri sifatida" degan fikrini keltirib o'tishimiz o'rinlidir.

Rossiya imperiyasi istilosiga qadar shaharda butun amirlikdagi kabi islom dini tushunchalari va an'anaviy turmush-tarzga asoslangan holda aholining ijtimoiy munosabatlar tizimi hukm surgan. YA'ni, islom tushunchalari, aholining turmushida, ijtimoiy munosabatlari va hattoki siyosiy boshqaruv tizimida o'z aksini topgan.

XIX asr birinchi yarmida savdo rivojlanishi natijasida Buxoro amirligida shaharlar aholisining soni o'sib borishi ko'zatiladi. Bu davrda, ayniqsa, Rossiya bilan savdo munosabatlari keng rivojlangan. Urbanizatsiya jarayonlarining o'sib borishi ko'zatilganda, shaharlar aholisining turmush tarzi va xo'jaligi qishloq bilan ham chambarchas bog'liq bo'lgan. O'rta Osiyo shaharlarida yirik ishlab chiqaruvchi xujalik: fabrika va zavodlar yoki yirik manufakturalar shakllanmagan. Bunga bir tomondan, XVI asrdan boshlab buyuk ipak yo'lini o'z ahamiyatini yo'qotishi natijasida hududni jaxon savdo yo'llaridan chetda qolishi va bu erda ishlab chiqariluvchi mahsulotlarni katta xajmda jaxon bozoriga olib chiqish imkoniyatini qiyinligi sabab bo'lgan. Ikkinchi tomondan, yirik ishlab chiqaruvchi xujaliklarni taraqqiy etmaganligi shaharlardagi urbanizatsiya jarayonlarini jadallashmaganligiga sabab bo'lgan.

Samarqand shahrida ham shu kabi holat hukm surgan. XIX asr birinchi yarmidagi shahar aholisining soni, uning usishi dinamikasi haqida batafsil ma'lumotlar manbalarda uchramaydi. SHaharlardagi aholi soni, shu jumladan, Samarqand aholisi haqidagi ma'lumotlar xilma-xil va turlichadir. Masalan, Meyendorf ma'lumotlariga ko'ra 1820 yilda Samarqandda 50 ming aholi istiqomat qilgan bo'lsa [8], N.Xanikov 1841 yilda 25 ming, 1863 yilda A.Vamberi 20 minggacha, 1868 yilda V.V.Radlov 10 mingdan oshiq kishini keltirib o'tishgan [9]. Prof. P.P.Ivanov va boshqa tadqiqotchilarning asarlarida esa 30 mingga yaqin istiqomat qilgan, deb aytiladi [10]. Boshqa manbalarda esa, Samarqand atroflarida 80000 o'zbek oilalari istiqomat qilgan deb ko'rsatiladi. Mazkur holatda shahar aholisi soni haqida yagona fikrning mavjud

emasligi aholining milliy – etnik tarkibi, ijtimoiy guruhlar va umuman xalq turmushining ko‘pgina sohalari bo‘yicha xulosalar chiqarish imkoniyatini qiyinlashtiradi. Biroq, ishonch bilan ta’kidlash mumkinki, Samarqand shahri va uning atroflari vohadagi eng aholi zich istiqomat qilgan hudud bo‘lgan.

E’tiborli jihati shundaki, Zarafshon vohasi va umuman Samarqand shahri yirik markaz hisoblansa-da shahar aholisining katta qismini turmush-tarzi qishloq xo‘jaligi, ya’ni shahar atrofidagi aholi bilan bog‘liq bo‘lgan. SHahar aholisining soni xajmli bo‘lmasa-da shahar atrofida yashovchi aholining soni ko‘pligi hamda ularning Samarqand iqtisodiy hayotida ishtiroki katta bo‘lgan. SHu nuqtai nazardan, shahar aholisi va ularning turmushini tavsifini keltirganda shaharga yaqin hudud aholisining turmushi va xo‘jaligi bilan bog‘liq ma’lumotlarni inobatga olish muhim hisoblanadi.

1868 yilda Zarafshon okrugining faqat Samarqand bo‘limida (tog‘li tumanlardan tashqari) aholi 179.522 kishini tashkil etgan[11]. Buxoro amirligi tarkibidagi Samarqand viloyatida qancha aholi yashaganligi to‘g‘risida manbalarda aniq ma’lumotlar yo‘q.

Arxiv ma’lumotlari va ilmiy adabiyotlar ma’lumotlarini tahlil etgan holda T.Saidqulov shahar aholisi sonini Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinguniga qadar 30 ming kishidan oshmaganligini ta’kidlaydi. Bu, taxmin to‘g‘ri deb aytish mumkin. Chunki, o‘rganilayotgan davrda Zarafshon vohasi, umuman, Buxoro amirligida aholining katta qismi qishloq xo‘jaligida mashg‘ul bo‘lib, asosan qishloqlarda istiqomat qilishgan bo‘lsa-da, Samarqand shahri viloyat markazi, yirik savdo markazi hamda hududiy savdo munosabatlarida katta ahamiyatga ega bo‘lgan hamda hunarmandchilik keng rivojlangan shahar sifatida aholisining XIX asr sharoitida 30 ming atrofida bo‘lishi tabiiy holat deb baholanishi mumkin. Albatta, bu kabi yirik madaniy va iqtisodiy markaz bo‘lgan shaharda bu xajmdagi aholini istiqomat qilishi urbanizatsiya jarayonini so‘stligidan dalolat berishi mumkin. Lekin, mazkur davrda mintaqa ichki va tashqi savdosi juda katta xajmdagi tovar ayrboshlashini ta’minlay olmasligi natijasida shahar aholisining katta qismini tashkil etuvchi hunarmandlar va savdogarlar soni ham kamligi, undan tashqari XVIII asr oxiri – XIX asr boshlaridagi o‘zaro keskin feodal ziddiyatlar davrida savdo ishlarining so‘sayishi shaharlarda, shu jumladan, Samarqand shahrida ham hunarmandchilik ishlab chiqarishining kamayishiga olib keladi. Bu esa o‘z navbatida shahardagi bozorlardagi savdo xajmining pasayishiga, mahsulotlarga bo‘lgan talabning pasayishiga va shu kabi qator omillarga sabab bo‘lganki, natijada shahar aholisining soni o‘sishtan to‘xtagan va ba’zi holatlarda kamayishga sabab bo‘lgan. 1723-1729 yillarda Samarqand viloyati o‘zaro urushlar davomida ayovsiz talangan. Shahar aholisining ko‘pchiligi Hisor, Farg‘ona, Buxoro, Zarafshonning yuqori oqimi hududlariga kuchib o‘tgan. “Ularning katta qismi o‘z manzillariga etmasdan ochlikdan qirilib ketgan”. “Oddiy aholi o‘z

farzandlarini sotib kun ko‘rishgan, ba‘zilar esa ochlikdan nobud bo‘lgan”[12]. Hususan, XVIII asr oxirida qog‘ozsoz ustalarning boshqa hududga, Farg‘ona vodiysiga kuchib o‘tishlari ham bunga misol bo‘la oladi.

Biroq, ta‘kidlash joizki Samarqand va uning atroflari, va umuman Zarafshon vohasi hududi doimo aholi zich istiqomat qiluvchi hudud hisoblangan. Bu haqda ko‘plab e‘tiroflar manbalarda uchraydi. Zamondosh mualliflarning matbuotda keltirgan ma‘lumotlariga ko‘ra Zarafshon okrugi Rossiyaning eng aholisi zich istiqomat qilgan hududlarini ham aholi zichligi bo‘yicha ortda qoldirishini va hatto aholi zichligi bo‘yicha G‘arbiy Evropadagi unumdor viloyatlardan ham qolishmasligini ta‘kidlashgan.

Turkiston o‘lkasining birinchi general-gubernatori K.P. fon Kaufman ham o‘zining ko‘p yillik faoliyati hisobotida Zarafshon daryosi havzasida aholi zichligi va sug‘orma dehqonchilikni izchillik bilan amalga oshirilishiga etibor qaratadi. Kaufman bu hududlar aholisi zichligini Lombardiya bilan taqqoslaydi.

O‘rganilayotgan davrda shahar hayoti nafaqat iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan nisbatan so‘st rivojlanayotgan edi, balki ijtimoiy munosabatlarda ham eskicha, ijtimoiy-siyosiy va qolaversa iqtisodiy rivojlanishga tusiqlik bo‘luvchi holatlar mavjud edi. XIX asr 60 – yillarida amirlikdagi kabi Samarqandda ham qulchilik saqlanib qolgan. Samarqandda yirik qul bozorlaridan biri faoliyat yuritgan bo‘lib, unda qullar 35-80 tilla miqdorida olib-sotilgan. Qulchilikning asosiy manbai urushlar natijasida qo‘lga olingan asirlar. Oddiy aholi ba‘zan moliyaviy ahvoli og‘irlashishi natijasi o‘z farzandlarini qullikka sotganlar. Mazkur ma‘lumotlar amirlik va xonliklarda aholi turmush darajasini naqadar nochor va chorasiz holatda bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Maxalla jamoasida chuqur ijtimoiy tabaqalanish jarayoni kechgan. SHaharlarda aslzoda kishilar, oddiy qatlamlarga mansub kishilar yashagan. Qishloqdarda ham turli ijtimoiy tabaqa vaqillari dexkon, zodagon, ruxoniylar va boshqalar bir-biriga yaqin yashaganlar. Qishloq jamoasida shunday qonun xo‘qmron ediki, yuqori mavqeli, boy zodagonga quyi qatlam aholi vaqillari buysunishi, itoat etishi, tabiiy hol hisoblangan.

Shahar aholisining etnik tarkibi nihoyatda hilma-hil bo‘lgan. Bu erda tojiklar, o‘zbeklar, arablar, afg‘onlar, hindlar, lo‘lilar, yahudiylar va boshqa turli millat vakillari istiqomat qilishgan. Ularning XIX asr birinchi yarmida son jihatdan aholi tarkibidagi ulushini aniqlash uchun aniq tarixiy ma‘lumotlar mavjud emas. Biroq, ayrim etnik birliklarning nima sababdan bu shaharda istiqomat qilishlari, ular mashg‘ulotlari haqida ma‘lumotlar uchraydi. Aholining katta qismini tojiklar va o‘zbeklar tashkil etgan. YAhudiylar haqida V.V.Radlov “ular 100-150 yil oldin Erondan avval Buxoroga, keyin Samarqandga ko‘chib kelishgan”, deb ma‘lumot beradi. A.F.Fayziev arxivda saqlanayotgan vasiqa ma‘lumotlariga tayanib ma‘lumot berishicha yahudiylar

alohida mavzeda istiqomat qilishgan. Unda keltirilishicha 1843 yili amir Nasrullo Samarqand shahrining ichida, sharqiy darvoza yaqinida, Chokardiza qabristoni yonida o'n ming kumush tangaga alohida go'zar tashkil qilishlari uchun ularga 11 tanob erni sotgan [13] ligi haqida fikrlarni keltiradi.

XIX asr ikkinchi yarmida Samarqand shahri aholisining ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lgan. Imperiya boshqaruv tizimining o'rnatilishi va yangi etnik hamda siyosiy kuch sifatida rus fuqarolari, ya'ni Rossiya imperiyasiga xizmat qiluvchi turli millat vakillaridan iborat bo'lgan turli hil sohalar mutaxassisleri, ko'chirish siyosati natijasida hududga kelib o'rnanishgan oddiy rus aholisi ham aholining etnik tarkibiga o'zgartirish kiritgan. D.L.Ivanovning ma'lumot berishicha Samarqandda yashovchi yahudiylar musulmon amirlik davrida huquqsiz holatda bo'lib, ular shaharda o'zlari uchun sinagoga qo'rish, otda yurish, musulmonlar kiyimlarini kiyish, etik kiyish va yashash joyini erkin tanlash huquqiga ega emas edilar. Ular uchun bozor orqasida alohida mavze ajratilib, barcha yahudiylar o'sha mavzeda istiqomat qilishgan. SHu tariqa "jugut go'zar" shakllangan. Samarqand rus qushinlari tomonidan egallanishi va rus hokimiyatini o'rnatilishi bilan mahalliy aholi va yahudiylar ham imperiya uchun bir hil – qaram aholi maqomiga ega bo'ldilar va ularga nisbatan bir hil munosabat o'rnatildi. YAhudiylarga nisbatan amirlik davrida joriy etilgan ta'qiqqlar bekor qilingan. Natijada yahudiylar ruslar va imperiyaning o'lkadagi hokimiyatiga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'la boshladilar. YAhudiylar ruslar bilan yaqinlashib, tezda rus tilini o'zlashtira boshladilar[14].

Yahudiylarga ta'rif berar ekan D.L.Ivanov ularni "mahalliy aholi orasida eng uddaburon, ularning savdogarlari boshqa barcha savdogarlarga raqobatdosh bo'lib, birinchilardan bo'lib yangilikka qo'l o'rishganligini, yahudiylar birinchilardan bo'lib rus akusherlariga murojaat qilishgani, rus ta'lim muassasalarida o'qiy boshlaganlarini ta'kidlaydi. Undash tashqari, yahudiylar qo'shni xonliklarda bo'layotgan barcha siyosiy jarayonlarni tezda, birinchi anglab, u haqda ruslarni ogohlantirishib turgan..."[15].

Shahar mikrotoponimikasi go'zarlar tarixini, aholi mehnati hususiyatlarini va nomlar kelib chiqishini o'zida aks ettiradi. Guzarlarda ishlab chiqarish-hunarmandchilik hususiyatiga qarab aholi istiqomat qilgan. Zargaron mahallasida tillo buyumlar yasovchi ustalar, Suzangaronda igna yasovchi ustalar, CHarmgaronda terichilik va teri mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi shug'ullanuvchi ustalar, Xarrotonda yog'och ustalari, Kulolonda kulol ustalar, Zingaronda egar-jabdug' va ot abzali yasovchi ustalar, SHarbatdorda turli shirin ichimliklar tayyorlovchi hunarmandlar istiqomat qilishgan. Undan tashqari Toshkandi, Xujandi, Urguti, Zomini, SHahrisabzi, Urmitani, Qashqari kabi go'zarlar bo'lganki, ulardagi aholi kelib chiqishi joy nomlari bilan bog'liq bo'lgan. YA'ni, bu go'zarlarga aholi mazkur nomdagi joylardan ko'chib kelgan. [16] Ba'zi go'zarlarning nomlari shahar me'moriy yodgorliklari nomlari bilan

bog'liq bo'lgan. Bunga Ruhobod, Guramir, Oq-saroy, Namozgoh, Ko'kmachit, Xonaqo, Madrasai Safid go'zarlarini kiritish mumkin. Alohida Samarqand shahri topografiyasi bilan bog'liq go'zar nomlari uchraydi: Labi-g'or, CHaqar, Toli-Regak, Baland-Ko'prik, Bog'i-baland, Kabolai YAkum, Kabolai Duvvum, Puli mirzo, Gilburch va hokazo. SHahar tabiati bilan bog'lik go'zarlar nomlariga Kavarzor, Lolazorlarni keltirish mumkin. Navadon, Obimashad, Doniyorbek, Kulobod kabi nomlar shahardagi suv inshootlari, sun'iy ariqlar, suv manbalari nomlaridan kelib chiqqan. Olimlarning nomlari berilgan go'zarlar bo'lgan: Faqix Abullays, Maxtumi Xorazmiy va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Файзиев А.Ф. История Самарканд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С. 5.
2. Абу Тохир Хожа. Самария. Описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Пер. В.Л.Вяткина. – Справочная книжка Самаркандской области за 1889 г. Вып. IV. – Самарканд, 1889. – С. 161.
3. Верста – чақирим (1,06 км га тенг масофа ўлчови).
4. Сажень – саржин (уч газга ёки 2 ,134 метрга тенг узунлик ўлчови).
5. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 100.
6. Сухарева О.А. Оборонительные стены Самарканда. В кН.: Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. – М., 1979. – С. 85-89.
7. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половин XIX – начале XIX веков. – Самарканд, 1970. – С. 8.
8. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 90.
9. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половин XIX – начале XIX веков. – Самарканд, 1970. – С. 9.
10. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). – М., 1958. – С. 120; Абрамов М.М. Социально-экономическая и культурная жизнь Самарканда в XVI – первой половине XIX в. Автореф. дисс. докт. ист. наук. – Т., 1989. – С. 27.
11. Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половин XIX – начале XIX веков. – Самарканд, 1970. – С. 9.
12. Беневени Ф. Реляция из Бухары от 10 марта 1722года.
13. Файзиев А.Ф. История Самарканд а первой половины XIX века (учебное пособие). – Самарканд, 1992. – С. 8.
14. Иванов Д.Л. Самарканд. – М., 1872. – С. 53.
15. Иванов Д.Л. Самарканд. – М., 1872. – С. 54.
16. Абрамов А.А. Гузары Самарканда. – Ташкент; Узбекистан, 1989. - С. 4.